

ben mégis találkozunk a kötetben valamilyen szempontból fontosnak, érdekesnek ítélt periodikumok bemutatásával, a meghatározó jelentőségű és tartalmas *Temesvárer Zeitung* (1852–1949) – véleményem szerint – mindenképpen megérdemelte volna a szótárba való felvételt.

A kötet végére illesztett bibliográfiából nagyon hiányzik Gerhard Sewann németül és magyarul is megjelent, a magyarországi németek történetét 1860-tól 2006-ig feldolgozó kétkötetes, hatalmas munkája.

A szótárat záró „Témakörök szerint rendezett szó- és névmutató”-hoz, amely az abc-be rendezett német szavakat, kifejezéseket adja meg magyarul, mindképpen hasznos lett volna az egyes szócikkek előfordulásának oldalszámait is hozzáfűzni, ami természetesen megnövelte volna a munkát, viszont könnyebbé tette volna a visszakeresést a könyvben. A témakörök szerinti névmutató alfejezetei: írók, költők, irodalmi művek és irányzatok, sajtó, nyomdászat, könyvtárak, múzeumok, a tudományos kutatás forrásai, a természet, tájak, folyók, növények, építészet, műemlékek, a zene, kórusok, zeneszerzők, egyházak, vallás, vallási mozgalmak, vallási vezetők, intézmények, egyesületi szervek, érdekképviseletek, hiedelem- és mondavilág, hétköznapi élet, szokások, tánc, viselet, állattartás, növénytermesztés, lakberendezés, ételek, italok, népcsoportok, népnevek, nyelvjárások és azok kutatói, oktatás és művészet, kortárs közelet és annak eseményei, települések nevei, valamint a történelmi események és fogalmak még egyszer főbb tematikus csoportok köré rendezve összegzik a kötetben szereplő szócikkeket. Az eligazodást mindenképpen megkönnyítette volna a névmutatóban a települések neveinél az adott helységet nem kétszer szerepeltetni, hanem a leírás tényleges helyére vonatkozó utalók (pl. Csátád → Lenauheim, ami a főszövegben igen helyesen így történt) alkalmazása, valamint a helységneveket a történetileg használt valamennyi nyelven ismételt meg kellett volna adni, annak ellenére, hogy magában a szótárban már szerepeltek.

Az összeállítás nemcsak érdekes és a tájékozódást segítő kézikönyv, de az oktatásban is haszonnal forgatható. Kritikai észrevétele-

immel semmiképpen sem a szerkesztő-szerző munkáját akarom lebecsülni, mindössze azt a véleményemet kívántam rögzíteni, hogy egy ilyen nagy volumenű munka elvégzéséhez egy személy kevés. A kötet átdolgozásra feltétlenül érdemes. Kibővítése, az egyes, főleg történeti témakörök elmélyítése (mert az aktualitásokkal, a régió kortárs írói, művészei sorsának alakulásával kapcsolatban Balogh F. András nagy jártasságról tesz tanúbizonyságot), és a vizsgálódás földrajzi határainak kiterjesztése mindenképpen javasolható, s a részterületek szakkutatóinak bevonásával, a gyűjtő-feltáró munkát végzők teammé alakításával a könyv népszerűsítő jellegéből tudományos igényűvé válhatna.

RÓZSA MÁRIA

Bogáti Fazakas Miklós históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, Mózesi diadalversek, Jób könyve), 1575 – 1598, sajtó alá rendezte Ács Pál, Etlinger Mihály, Pap Balázs, Szatmári Áron, Szentmártoni Szabó Géza és Zsupán Edina, Budapest, Balassi Kiadó, 2018 (Régi Magyar Költők Tára XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, sorozatszerk. Szentmártoni Szabó Géza, XIII/A), 502 p.

A bemutatott kötetet kézbe véve a recenzens először is arról a jóleső érzésről adhat számot, hogy a magyar irodalmi művek kritikai kiadásának történetében hamarosan a régi magyarországi irodalom művelői is elérnek arra a pontra, amelyre Arany János munkásságával foglalkozó kollégáik 2015-ben érkeztek meg: egy nagy munkafolyamat befejeződik, hogy aztán a mára elavult kötetekkel, amelyek esetünkben még a 19. században láttak napvilágot, újra lehessen kezdeni.

A kötet sajtó alá rendezőit kivétel nélkül az elvégzett munkáért járó hála és dicséret szavai illetik meg. Bogáti Fazakas Miklós munkái kritikai kiadásának jelen első, XIII/A kötete ugyanis egy alapos műveltségű, sajátos világnézetű írói személyiséget tár elénk, akinek életét és munkásságát nagy fokú reflektáltság jellemezte, amely, úgy tűnik, kiterjedt az általa

feldolgozott témáktól a gyermekei névadásáig (430–470) az élete legkülönbözőbb területeire. E személyiség megértéséhez pedig elengedhetetlen segítséget nyújt a közel háromszáz lapnyi szövegkiadáshoz készített több mint kétszáz oldalra terjedő kritikai apparátus, illetve a jegyzékek és mutatók. Az előszóban közöltek szerint (15) a *Régi Magyar Költők Tára* sorozatban régóta dolgozó Ács Pál és Szentmártoni Szabó Géza gondoskodtak a világi énekek sajtó alá rendezéséről, míg a vallásos verseket a Pécsi Tudományegyetem sorait erősítő fiatalabb kollégáikra, Pap Balázsra, Etlinger Mihályra és Szatmári Áronra bízta. Az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, Zsupán Edina pedig a Bogáti által használt görög források filológiai kérdéseinek tisztázását kapta feladatul, amelyet a lehetséges mértékben meg is oldott.

A kötetről összességében kijelenthető, hogy átgondolt, jó struktúrába rendezett, alapos munka, amely jó filológiai bázist szolgáltat majd számos, a régi magyar irodalommal és művelődéstörténettel kapcsolatos kérdés jobb megértéséhez. Az ismertetés első részében csak néhány kisebb hiányosságra hívom fel a figyelmet, a második részben pedig bemutatom, hogy melyek azok az irodalomtörténeti kérdések, amelyeknek megválaszolásához elengedhetetlennek tartom ennek a kritikai kiadásnak ismételt forgatását.

Már az *Előszó* tájékoztat néhány fontos pontról, amelyek a jegyzetekben és a Szentmártoni Szabó Géza jegyezte Bogáti-életrajzban alaposabb kifejtést kapnak. (Ezek többségére az ismertetés második részében térek majd ki.) Ilyen kérdés például Bogáti Fazakas Miklós halálozási éve, amelyet az újonnan előkerült adatok alapján Szentmártoni Szabó 1592 helyett 1603-ig tolna ki, ám további bizonyítékok híján, helyesen, mégsem jelenti ki teljes bizonyossággal, hogy az 1603-as halálozási dátum a valódi (457). Szintén Bogáti életrajzában kapunk alapos ismertetést a szerző számos gyermeke számára választott különleges keresztnevéről (pl. Aspasia, Penteseila és Lá-mék), amelyek benyomásom szerint jelentősen eltérnek a korabeli névadási szokásoktól, ezért névtörténészek figyelmébe ajánlható adatok.

Szintén már az *Előszó* elhelyezi Bogáti munkásságát a magyarországi irodalom kontextusában, utalva Balassi Bálint, Pázmány Péter és a Sylvester-féle Újszövetség Bogáti munkáihoz kapcsolható helyeire. Különösen azonban Pázmány és a (számomra legalábbis) kevésbé ismert Molnos Dávid egykori unitárius lelkész művéből vett citációknál hiányoltam az idézetek helyének pontos megadását (a 10. illetve 11. oldalon) akár lábjegyzetben, akár szövegközben a *Rövidítésjegyzék*hez utalva az olvasót. Üdvözlendő azonban, hogy a sajtó alá rendezők a régi magyar szövegeket modern helyesírással közlik, és csak egyetérténi lehet választásuk részletes indoklásával, amely a magyar helyesírás történetében is eligazít (12–14).

A szövegkiadási részben *Histórias énekek*, illetve *Bibliai parafrázisok* alcímek alatt csoportosítva Bogáti Fazakas Miklós tíz műve kapott helyet. (A Görcsöni Ambrus szerezte *Mátyás király-történetéhez* írott folytatás Bogátitól már megjelent a RMKT XVI. századi sorozatának 9. kötetében, a zsoldárparafrázisok pedig a XIII/B kötetben látnak majd napvilágot.) Mindkét alcím alá gyűjtött művek igényesen, szinte betű- illetve szóközhiány nélkül kerültek a sajtó alá, jó térbeosztással az olvashatóságot is figyelembe véve. Az egyes művekhez írott jegyzetek az RMKT új folyamának jó gyakorlatát követik, amennyiben felvilágosítanak a fennmaradt szöveganyagokról, szerzői vagy szövegkiadói címadásról, dallamról stb., illetve bőséges információval szolgálnak a szerzetes körülményeiről, mind Bogáti privát életét, mind Erdély politikai helyzetét illetően. Nagyon hasznos, hogy a sajtó alá rendezők ügyeltek arra, hogy az akrosztichonokból kiolvasható latin verseket magyarra is lefordítsák (Petneházi Gábor munkája), egyedül néhány görög sor magyarra fordításával maradtak adósak Bogáti naplójából (439, 41. j.). A szómagyarázatok közül különösen bravúros az *Ester dolga* szövegében felmerülő 'hopol' ige problémája, amely a sajtó alá rendezők alapos szövegismeretének hála, attribúciós bizonyítékká lép elő, amennyiben Bogáti 78. zsoldárparafrázisához, és így Bogáti Fazakas Miklóshoz mint szerzőhöz kapcsolja a históriát. Ugyanennek a műnek a 98. illetve

a 176. sorához írt jegyzetek azonban ellentmondanak egymásnak, ugyanis az előbbi huszonhét, míg utóbbi százhuszonhét szatrapiaőről beszél Artaxerxés országainak számát magyarázza (339, 340).

Herkulesi munka lehetett a *Szkenderbég históriájához* tartozó jegyzetek elkészítése, hiszen Bogáti olykor meglehetősen tömörítő elbeszélői stílusát kellett a legújabb, szinte kizárólag idegen nyelvű szakirodalommal összeolvasni, hogy az eseménytörténetet a sajtó alá rendező át tudja adni az olvasónak. Amellett, hogy az oszmán uralom alatt állott balkáni részek, a pápaság, Nápoly és Velence harcait egymással és a törökkel röviden, de érthetően elmondják a jegyzetek, felsorolva és magyarázva legalább félszáz nevet, a Bogáti forrásául szolgáló Marinus Barletius latin munkájához is kedvet csinálnak, különösen azért, mert Barletiusban Zrínyi Miklós egyik kedvelt szerzőjét is tisztelhetjük (350). A jegyzetekbe zsúfolt elképesztő műveltséganyagból két kedvencem a Szkenderbégnek II. Pál pápától adományozott díszsisak értelmezése (367–368), valamint az az információ, hogy a Petrela várában álló Balaban-türbe „a kínai típusú 1967-es albán »kulturális forradalom« idején pusztult el” (371).

A jegyzetapparátus gazdagságát nem lehet eléggé dicsérni, egy helyen, a *Demeter király históriája* 232. sorához „Csaknem Bénéjminnak ám magva szakada” (178) azonban nem ártott volna magyarázó jegyzetet fűzni. A sort tartalmazó teljes strófa, és a tíz sorral később következő Cupido-leírás fényében – amelynek korabeli kontextusait is kitűnően felvázolják a sajtó alá rendezők a 392. oldalon – ugyanis még inkább kivilágított volna, hogy mennyire különös, ha tetszik, választékos Bogáti e harmadik példája a szerelem pusztító erejéről. A Trója pusztulását okozó Szép Heléna és az ószövet-ségi Amnon a korban is közhelyszerű példák, szerepelnek például az *Euryalus és Lucretia históriájában* is. A Benjámint törzse által uralt Gibeában történt tömeges erőszak a lévita felesége ellen, és ennek következtében a benjaminiták csaknem teljes kipusztítása Izráel többi törzse által (Bír 19–21) azonban – ismereteim szerint – elég ritkán fordul elő a szerelem elle-

ni *vituperatioban* a 16. századi magyar verses szövegekben.

Végül a jegyzetapparátus méltatásának utolsó elemeként kiemelném az *Énekek éneke*-fordításhoz írt, megvilágító erejű, de nem fullasztó mennyiségű teológiai érveléssel alátámasztott szövegértelmezést, és különösen Bogáti Fazakas Miklós 45. zsoltárfordításának odacitálását, amely a szerző hangjának a jobb megértését szolgálja (403–405).

Hasznos a Bogáti-életrajz után található irodalomjegyzék, amely külön rendszerezi a szerző műveinek korábbi kiadásait és a személyére vonatkozó írásokat. Ha azonban megfigyelésem helyes, két tanulmány, Hoffmann Gizella, *Az erdélyi unitárius egyház legendás egyház-történeti kéziratáról* (435, 12. j.), és Balázs Mihály, *Szent vagy profán? Adalék Sebastian Castellio erdélyi recepciójához* (437, 23. j.) című munkái kimaradtak a jegyzékből. Az ezekhez hasonló apró hibák azonban nem vonnak le abból a filológiai teljesítményből, amelyet a sajtó alá rendezők letettek olvasóik elé.

A szorosan vett filológiai munka elismerésén túl, az ismertetett kötet olvasása során felvetődött néhány érdekes pontra hívom fel a figyelmet. A magyarázó jegyzetek és Bogáti Fazakas életrajza ugyanis számos, a magyar művelődés kutatásának szempontjából fontos témához szolgálnak adalékkal. Ezek közül kiemelem például, hogy Bogáti fordítói technikájáról a kötetben megjelentetett minden szövegnél elhangzik, hogy szerzőnk a latin és görög forrásokat egyszerre, párhuzamosan, illetve olykor váltogatva használta, legyen szó antik ihletésű vagy bibliai témájú művekről. A szabad forráskezelés, tehát a betoldás, kihagyás és olykor a saját kulturális közegre való adaptálás gyakorlata, amely a régi magyar irodalomban is tendenciaszerűen jelen van, Bogáti műveiben egy sor újabb példával gyarapszik. Akár a 'cultural translation' elemeként említhetjük Zsupán Edina azon észrevételét, hogy a *Szép história a tökéletes asszonyállatokról* című költeményben Lucretia szolgálóival bársonydolmányt készít urának, az asszonyok pedig nem római módra félkönyekre támaszkodva hevernek a vacsoraasztalnál, hanem illendően ülnek (475).

Véleményem szerint ez ahhoz hasonló, mint amikor az *Euryalus és Lucretia históriájába* magyarul nem kerül bele az a részlet, hogy Lucretia nemcsak megtapossa, de le is köpködi Euryalus első, színelg szétszaggatott levelének darabjait. A *Régi Magyar Költők Tára* sorozatának gyarapodásával érdemes lenne kigyűjteni például ezekre az (asszonyi) viselkedésre vonatkozó változtatásokat a tudottan fordítás jellegű magyar szövegekből, hogy a régi magyarországi kultúra sokszor rejtve maradt elemeiről ilyen módon is képet kapjunk. Ez az attitűd egyébként nem idegen a sajtó alá rendezőktől, hiszen például Bogáti *Énekek éneke* fordításának 237–240. sorát a bibliai filológiai érv mellett egy 17. századi párnahimzessel is adatolják-igazolják (408). Megvilágító erejük azok a történeti háttérrel kapcsolatos információk is, amelyek az *Aspasia asszony dolga* és a *Demeter király históriája* jegyzeteiben találhatók Bogáti Fazakas patrónusi viszonyairól (378–379), illetve az erdélyi elit (szerelmi) életére vonatkozó hírekről, pletykákról (387).

Egy másik téma, amely a jelen kritikai kiadás révén szintén élesebb fénybe kerül, az antik és neolatin novellák magyarországi ismertségére vonatkozik. Mint az közismert, a 16. század első felében hazánkban is elkezdték lefordítani, főként Francesco Petrarca és Filippo Beroaldo Sr. nyomán, a 14–16. században keletkezett legnépszerűbb neolatin novellákat, a helyi szokásnak megfelelően verses formában. Griselda, Titus és Gisippus, Cimone, valamint Euryalus és Lucretia, illetve Guiscardo és Ghismonda történetei is magyar fordítóra találtak Istvánffy Pál, Szegedi Veres Gáspár, két ismeretlen szerző, illetve a későbbi unitárius püspök, Enyedi György személyében. Az Itáliában legerterjedtebbnek számító darabok közül Leonardo Bruni *Antioco e Seleuco* című, a Ghismonda novella párdarabjaként olaszul megírt munkája azonban eddig hiányozni látszott ebből a sorból. Mint Bogáti műveinek jelen kritikai kiadásából azonban kiderül, a téma, vagyis a királyi apától fiának átadott feleség, Seleucus, Antiochus, és Stratonica története az Enyedihez hasonlóan unitárius Bogáti Fazakas Miklós fantáziáját

igenis megmozgatta, jóllehet arra nincs bizonyíték, hogy a sajtó alá rendezők által felsorolt antik forrásokon kívül Bogáti választását Leonardo Bruni munkájának népszerűsége közvetlenül is befolyásolta volna. A jegyzetek azonban olyan nyomokat adnak a téma iránt érdeklődő kutató kezébe, amelyeket érdemes lenne tovább követni.

A jegyzetekben a sajtó alá rendezők két helyen a *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* lemmáit javítani is tudják (380, 381), illetve a virágének fogalma kapcsán mintha újra akarnák nyitni a vitát a szó jelentéséről (401–402), polemizálva Bogáti *Énekek éneke* szövegének korábbi kommentárjával, amely még a Klaniczay Tibor és Barta János jegyezte *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból* I. részében jelent meg 1963-ban. A virágének-vita újabb állomása azonban biztosan csak egy lenne a kritikai kiadás által a jövőben provokálандó eredmények közül.

Talán már a jelen XIII/A kötetet forgatva – ám a Bogáti zsoltárparafrázisait majdan tartalmazó B kötet megjelenése után mindenképp –, itt lenne az ideje a Lucretia éneke nótájának hatásáról mélyebben elgondolkozni. Fel tűnő, hogy Aspasia asszony példamutató életét egy másképpen híres Lucretia dallamára komponálta szerzőnk, miközben Aspasia megjelenését tekintve sokban emlékeztet a Pataki Névtelen, illetve Aeneas Silvius Piccolomini ábrázolta sienai Lucretiára, míg belső tulajdonságai Griseldára hajaznak (164–165). A Bogátinál olvasható, a nőkre és a házasságra vonatkozó intésekért érdemes lenne hitsorsosai, köztük is kifejezetten Enyedi György *Historia elegantissimájának* szerelemképével összevetni.

A fent felsorolt témák sokszínűsége is mutatja, hogy a recenzeált kötet igen értékes darabja a *Régi Magyar Költők Tára* sorozatának, annak legjobb hagyományait folytatja. Sajtó alá rendezői együtt és fejenként is megérdemlik az elismerést, valamint azt, hogy a XIII/B kötethez is megkapják a megfelelő anyagi támogatást, hogy megkezdett munkájukat néhány év múlva beteljesíthessék.

MÁTÉ ÁGNES